

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

БЕҲБУДИЙНИНГ ТИЛ СОҲАСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Normurod Avazov,

*Geologiya fanlari universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.*

normurod.avazov.63@mail.ru

Annotatsiya: Muallif tomonidan Maxmudxo‘ja Behbudiyning “Kitobat ul atfol” asari jadid adabiyotida va til sohasida muhim ahamiyati o‘rganib chiqilgan. Unda millatimizning yoshlari uchun savodxonlik kitobi bo‘lib, bu bolalarning ma‘rifati yo‘lidagi dastlabki qaldirg‘och darsliklardan edi. Unda xat urgatish saboqlari, maktub yozish qoidalari, ish yuritishga doir hujjat namunalari keng o‘rin egallaydi. Behbudiyning til sohasidagi qarashlari tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: milliy, jadid; millat; o‘lka; ilm; ma‘rifat; saboq; qoida.

Аннотация: Автора произведения Махмудхудожа Бегбуди «Китоб ат ул Атфол» изучается значение в национальной литературе джади. В нем находилась книга грамоты для молодежи нашей нации, которая была одним из первых учебников по просвещению детей. В ней большое место занимают уроки учения, правила простого питания и примеры божия ведения этого дела. Рассматриваются взгляды Бегбуди в области языка.

Ключевые слова: национальный, современный; нация; страна; наука; просвещение; урок; правило.

Annotation: The author has studied the important importance of Mahmudhuja Bekhbudidjing "Kitabat ul Atfol" in the national literature and language field of Djadid. It contained a literacy book for the youth of our nation, and it was one of the first textbooks for children's education. In it, teaching lessons, simple writing rules, and examples of how to manage a book occupy a large place. Behbudis views in the field of language are considered.

Key words: Turkestan, jadid; nation; a country; the science; immorality; inattention; perspective.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning til sohasidagi qarashlari alohida va muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ayni paytdagi til va adabiyot jarayonining asoslarini tashkil etadi. XIX asning oxiri XX asrning boshlarida jadidlarning boniysi hisoblangan Behbudi matbuot tashkil etishda, yangi usuldagi maktablarni joriy qilishda, jadid usulidagi maktablarda darsliklarni qo‘llashda o‘zbek milliy tilini shakllantirish jarayoniga ulkan hissa qo‘shdi. Uning bu yo‘nalishdagi “Ikki emas, to‘rt til lozim” (1913)[1], “Sart ” so‘zi majhuldir” (1914)[2], “Til masalasi” (1915) ilmiy maqolalari va “Kitobat ul – atfol” (1908)[3] (Bolalar uchun yozuv kitobi) kabi darsliklari shular jumlasidandir. Agarda Behbudiyning til borasidagi tadqiqotlariga bosqichma-bosqich e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, uning “Kitobat ul – atfol” (Bolalar uchun yozuv kitobi) darsligi ham til masalalarini o‘zida mujassam etadi.

Manbada Behbudi ayni paytda tinish belgilarining o‘ziga xos nomlarini keltiradi:

Alomati savol – ?

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

Alomati nido, taajjub, xitob – !

Alomati mu’tariza –

Alomati mummayiza (ajratilgan) – « »

Ikki so‘zni farq qilaturgon alomat– –

Alomati murodafot(sinonim), ya’ni ikkisi bir pog‘onada– =

Ozgina turmoq uchun – ,

Bayon va tafsil uchun – :

Notamom so‘zlar, kinoya, mubham (noaniq) va mahzuf(tushub qolgan)lar alomati–

So‘zni oxiri yoki vaqfi tom alomati– .[4]

Mahmudxo‘ja Behbudiyning bilimdon tilshunos sifatida ham ko‘ramiz. U o‘zi tashkil qilgan “Oyina” jurnalida va “Samarqand” gazetasida tarix, geografiya, huquq, axloq masalalariga oid qiziqarli maqolalarni berish bilan bir qatorda til va adabiyot masalalariga doir materiallarni ham berib bordi. “Behbudiyning buyuk xizmati shundaki, o‘zining maqolalari, dramasi va o‘quv qo‘llanmalarida bu guruhlarining biriga yaqin turgan tilda ijod qildi”[5].

Aytish lozimki, adabiyot tarixida turli davrlarga taalluqli xatlar va ularning yozma namunalariga doir kitoblar to‘plamlarini uchratish mumkin. Bularda otaga, onaga, aka-ukaga, ustozga va hokazo maktub namunalari bor.

Xat namunalari, asosan, XIX asr boshida yangi sharoitda o‘z davriga mos til qoidalari asosida yozilgan. Shuningdek, Behbudiy ham o‘zbek tilining qoidalari asosida “Kitobat ul atfol”ni ishlab chiqqan. Kitob 1917 - yilga qadar ham bir necha marotaba nashr etilgan. Biz uning 1908 - yil nashr etilgan ikkinchi nashri bilan tanishdik. Kitob eski o‘zbek (arab) yozuvida bo‘lib, o‘zbek va fors tillarida yozilgan. Muqovasida: “Majmuayi kitobat va inshodan birinchi juz maktabi ibtidoiya uchun” deb ko‘rsatilgan. Shuningdek, muharrir va noshiri mufti Mahmudxo‘ja Behbudiy yozilgan. Kitobning hajmi 27 bet, formati 27x18, yozuv hajmi o‘rtacha har bir sahifada 20 qator, kitob kirish, xat yozmoq shartlari, maktub yozishning tavsifi va odobi, oylarning nomlari, tinish belgilar va ish yuritishga doir hujjatlardan namunalarni o‘z ichiga oladi. Kitob o‘zbek va fors tillarida yozilgan. Darslik o‘zbek tilida qo‘llanilayotgan ilk namunalardan biri hisoblanadi. Unda o‘zbek tili va ish yuritishga doir hujjatlarning nazariyasi hamda amaliyoti keltiriladi. Bu kitob nafaqat til sohasida madaniy merosgina emas, amaliy ahamiyati jihatidan ham bugungi kunda qo‘l keladi.

Jadidchilik harakatining yirik arbobi Mahmudxo‘ja Behbudiy ikki til masalasiga alohida e’tibor qaratgan. U til o‘rganish, uning sofligiga erishish, tilning

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

ijtimoiy aloqalar tizimida tutgan o‘rni masalalariga oid qimmatli fikrlar bildirdi. Behbudiy bu ijtimoiy hodisaga katta ahamiyat berib, o‘zining “Ikki emas, to‘rt til lozim”[6], kabi maqolalarida turli tillarning Turkiston hududidagi mavqeyini tahlil qilib, ularning jamiyat ravnaqidagi o‘rnini ko‘rsatishga harakat qildi. Chunki, millat taraqqiyotidagi asosiy omillardan biri jahon ilm-fani, taraqqiyoti, iqtisodi, siyosatidan xabardorligidir. Til bilishning qanchalik zarur ekanligi Behbudiyning asosiy prinsiplaridan edi. U o‘zining “Ikki til emas, to‘rt til lozim” maqolasida ushbu masala to‘g‘risida fikrlarini bildiradi. Muallif turkiy tilni qadrlagan holda boshqa tillarni o‘rganishni ham ilgari suradi. Shuning bilan bir qatorda bu sohadagi kamchiliklarga ham o‘zining e‘tiborini qaratadi. Behbudiyning ta‘kidlashicha, “dars kitobi – arabiy, muallim – turkiy, taqriru tarjimani forsiyligi xiyla ajibdur”. Muallif aytadiki, “usuli ta‘lim va tadriski isloh etmak kerak”.

Mahmudxo‘ja Behbudiy “Til masalasi” maqolasida ilmiy va adabiy tildan xalq jonli tilini farqlash masalasiga alohida e‘tibor qaratdi. Shuningdek, hech qaysi tilning sof holatda yashay olmasligi va taraqqiy qilmasligiga ham urg‘u bergan edi.

Behbudiy tilning jonkuyari sifatida o‘z matbuotida til sohasida, milliy tilning qadriyati to‘g‘risida boshqa mualliflarni ham chiqishlar qilishga undadi.

Ta‘kidlash lozimki, Mahmudxo‘ja Behbudiyning ona tili muammolariga bag‘ishlangan maqolalari yaxlit bir tadqiqotlar olib borishga undaydi. Shuni aytish muhimki, ularning hammasi mantiqiy jihatdan olib qaraganda o‘zaro bog‘liklikni tashkil qiladi. Allomaning “Ikki emas, to‘rt til lozim” maqolasida to‘rt tilni bilishning asoslari tahlil etilsa, ya‘ni dini ilmini bilish uchun arab tili; adabiyotni bilish uchun fors tilini; chor Rossiyasi bilan tarixiy aloqalar shakllanganidan rus tilini o‘rganish muhimligiga e‘tibor qaratiladi.

Behbudiy “Sort” so‘zi to‘g‘risida maqolalari bilan tilshunoslik va tarixga katta hissa qo‘shdi va bu ikki sohaning kuchli bilimdoni ekanligini ko‘rsatdi. Shuningdek “Sort” atamasiga yakuniy nuqta qo‘ya oldi. Ya‘ni, “Sort so‘zi ma‘lum bo‘lmadi?” maqolasi bilan bu mavzuga ilmiy nuqtayi nazardan yondoshib, isbot qildi. Behbudiy ayni paytda turkiy xalqlarga nisbatan ishlatila boshlangan “sort” so‘zining kelib chiqishini o‘rganib, bu so‘zning turklar, ya‘ni o‘zbeklar uchun ishlatilishi xato ekanligi ilmiy asosladi.

Shuningdek, XX asr boshida Turkiston o‘lkasida ona tilining holati, yillar davomida forsiy va arabiy tillarning unga ta‘siri, turkiy tilning asl holatini saqlash kabi masalalar bo‘yicha chuqur tahliliy tadqiqotlar olib borilganligini alohida ta‘kidlagan holda, allomaning sermazmun ijodini yanada o‘rganish maqsadga muvofiqligini aytmok joizdir. Chunki ularning hanuz o‘zining qadrini

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

yo‘qotmaganligi kelajak avlodga yetkazib, uni yanada o‘rganish dolzab masalalardan hisoblanadi.

Behbudiyning til konsepiyasida:

- har bir til sof holatda yashamaydi va taraqqiy qilmaydi;
- ilmiy va adabiy tildan xalq jonli tilini farqlash;
- adabiy tilni shakllantirish va taraqqiy ettirish;
- o‘zbek tilining ko‘p shevali til ekanligi;
- adabiy tilni shakllantirish va uning me‘yorlarini ishlab chiqish;
- millat tiliga kirgan arab va forsiy so‘zlarning lug‘atdan chiqarilishi oqibati va bosqinchi atamalarning kirib kelishi;
- “kelar zamon uchun hozirlanayluk, o‘tgan zamon uchun emas”;
- tillarni o‘rganish millatning kelajagini belgilashi;
- tillarni bilmaslik millatni tanazzulga olib kelishi;
- til bilish Vatanga va millatga xizmat qilishi;
- til bilish orqali millat taraqqiy qilishi;
- tilni o‘rganish dushmanni bilishning avvali ekanligi;
- til orqali millatning shakllanishini belgilab berdi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning boshqa tillarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega ekanligi to‘g‘risidagi fikrlari mustaqillik yillarida ro‘yobga chiqmoqda. Hozirgi paytda mamlakatimizda Sharq va G‘arb tillarini o‘rganishga qiziqish nihoyatda kuchayib ketdi. Xorijiy tillarni o‘rganish nafaqat iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga, balki madaniy sohaning muhim tarmog‘i bo‘lgan ta‘lim tizimining rivojlanishi uchun ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, vatanimiz yoshlari Sharq va G‘arb mamlakatlariga borib o‘qish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘ldilar, chet mamlakatlardagi oliy o‘quv yurtlari talabalari bilan aloqa qilishda internetdan foydalanish uchun qulay sharoit vujudga keldi. Behbudiyning xorijiy tillarni bilishning muhimligi va chet mamlakatlarda yoshlarning ilm olishlari uchun shart-sharoit yaratish to‘g‘risidagi orzulari mustaqillik yillarida amalga oshmoqda. Behbudiyning millat taraqqiysini ilm-fanda, ta‘limda deb bildi. Yaxshi ta‘limning asosini esa til tashkil etadi. Negaki, til rivojlanmasa, ilmiy jihatdan boyimasa, boshqa fanlar ta‘limida ham siljish bo‘lmaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бехбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим. Танланган асарлар. Ж.І. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б. 396 - 398.
2. Бехбудий М. “Сарт” сўзи мажҳулдир. Танланган асарлар. Ж.ІІ. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б.34 - 44.

**“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK
TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami**

3. Бехбудий М. Китобат ул – атфол. –Самарқанд, 1908. – Б. 27.
4. Бехбудий М. Китобат ул – атфол. // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2020. – №5. – Б.114.
5. Абдурахмонов Ғ. Бехбудий ва унинг ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги хизматлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Фан, 1995. – №3. – Б.8.
6. Бехбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим. Танланган асарлар. Ж.І. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б. 396 - 398.